

DAR VIENA ISTORIKŲ DISERTACIJA, APGINTA KLAIPĖDOS UNIVERSITETE

Vygantas Vareikis

2010 metų gegužės 14 dieną Klaipėdos universitete buvo apginta Klaipėdos universiteto ir Lietuvos istorijos instituto doktorantės Aelitos Ambrulevičiūtės parengta daktaro disertacija „Mažmeninė prekyba Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijoje 1861–1914 metais (tinklas, plėtra, modernėjimas)“. Darbo vadovas Dr. Darius Staliūnas (Lietuvos istorijos institutas), mokslinis konsultantas doc. dr. Stanislavas Pamerneckis (Vilniaus universitetas).

XIX amžiaus Lietuvos istorijos tyrimai negalėtų skūstis XX amžiaus istorikų dėmesio stoka. Valsiečių socialinė padėtis carizmo metais, *Varpo* ir *Aušros* leidyba, anticariniai sukilimai, siekiant pabrėžti antibaudžiavinį jų pobūdį, blaivybės judėjimas ir spaudos draudimas bei knygnešių epochos tyrimai buvo vykdomi ir sovietinėje Lietuvoje. Aurimas Švedas savo puikioje monografijoje yra aptaręs ideologinę to laikotarpio istorinių tyrimų specifiką.¹ Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo Lietuvos istorijos institute buvo pradėti publikuoti *Lietuvių Atgimimo istorijos studijų* tomai, kuriuose daugiausia dėmesio buvo skiriama lietuvių tautinio atgimimo raidai ir politiniams procesams XIX amžiuje.

A. Ambrulevičiūtė ėmėsi nelengvo ir nedėkingo uždavinio – išnagrinėti mažmeninės prekybos raidos procesus lietuviškose gubernijose iki Pirmojo pasaulinio karo, industrializacijos proceso ir modernių struktūrų nulemtą poveikį mažmeninės prekybos raidai ir jos plėtrai. Didelį dėmesį autorė skyrė kasdienių ekonominių veiklos formų, kurios dažnai pamiršamos tyrinėjant makroekonominius procesus, analizei, ekonomikos mikroistorijai, kurios galimybes atskleidė Fernanas Braudelis ir kiti analų mokyklos atstovai. Lietuvoje tokio pobūdžio temos dar mažai tyrinėjamos.

Visapusiškas tokios specifinės temos tyrimas reikalauja aiškių darbo uždavinių suformulavimo, istoriografinės analizės, istorinių šaltinių bei statistinės medžiagos, archyvinių ir norminių dokumentų surinkimo, kad iš atlikto tyrimo išplauktų nuoseklūs ir mokslškai pagrįsti vertinimai bei tyrimo rezultatai. Kaip pažymėjo oponentai (dr. Vladas Sirutavičius (Lietuvos istorijos institutas), doc. dr. Remigijus Civinskas (Vytauto Didžiojo universitetas), A. Ambrulevičiūtė pasinaudojo gausia šaltinių baze iš Lietuvos valstybės istorijos archyvo, Kauno apskrities archyvo, Rusijos imperijos teisinių aktų rinkiniu ir statistikos leidiniais, Rusijos administracijos leidimais periodiniais leidiniais ir neoficialiais spaudos periodiniais leidiniais, etnografinė medžiaga, amžininkų raštais, prisiminimais ir istoriografija.

Disertacijos autorės nuomone, mikroistorijos tyrinėjimai vis dar išlieka sociokultūrinės istorijos dalimi, tuo tarpu socioekonominės raidos tyrimai Lietuvoje daugiausia apima pramonės, žemės ūkio, transporto plėtros, gamybos ir technologijų raidos sferas. Fragmentiniai mikroekonomikos tyrimai iki šiol dažnai remiasi užsienio autorių suformuotomis koncepcijomis, ir tik nedaugelis Lietuvos istorikų nagrinėjo mikroekonominius procesus, tiesa, dažnai apsiribodami gamybos raidos, klasinių santykių gamybos ir prekybos procese analize, etninių procesų eiga gamybos ir prekybos sferoje. Paskutiniu dešimtmečiu galime pastebėti prekybos dinamikos tyrimus mikroistorijos lygmenyje, pabrėžiant „kapitalistinių“ santykių pradininkų Lietuvoje – ekonomiškai aktyvių žydų gyventojų verslo specifiką.

¹ ŠVEDAS, A. *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija 1944–1985*. Vilnius, 2009.

Tuo tarpu tokie procesai kaip smulkiojo ir vidutinio verslo raida, mažmeninės prekybos specifika, *konsumerizmo* augimas Lietuvoje vis dar lieka istorinių tyrimų paraštėse.

Gynimo tarybos nariai: pirmininkas dr. Rimantas Miknys (Lietuvos istorijos institutas), doc. dr. Vyngantas Vareikis (Klaipėdos universitetas), prof. dr. Tamara Bairašauskaitė (Lietuvos istorijos institutas), prof. habil. dr. Mindaugas Maksimaitis (Mykolo Romerio universitetas), prof. dr. Šarūnas Liekis (Mykolo Romerio universitetas) atsiliepimuose konstatavo, jog A. Ambrulevičiūtės disertacija, kurioje sėkmingai buvo taikytas statistinės analizės metodas, yra originalus darbas Lietuvos istoriografijos kontekste.

Gynimo metu buvo pastebėtas autorės sugebėjimas patraukliai dėstyti mintis, sekimas anglosaksišku pasakojimo stiliumi vietoj tradicinio vokiškosios istoriografinės mokyklos naratyvo.

Verta pacituoti keletą disertacijos sakinių apie prekių ir paslaugų asortimentą Lietuvoje, menkai paliestoje modernizacijos procesų: „Daugelį pirmo būtinumo daiktų ir pagrindinę maisto produkcijos dalį gyventojai vis dar gamindavosi patys: duoną kepė namuose (tai liudija mažas duonos ir bandelių krautuvių skaičius bei santykinai didesnis grūdų ir miltų krautuvių skaičius), rūbus siūdavo patys iš ūkyje gaunamų žaliavų ir pan. Miestiečiai savo reikmėms patenkinti netgi stengėsi išlaikyti nedidelius ūkius, augindavo naminius paukščius: „Kad turėčiau vakarienei šviežių kiaušinių, laikiau namie vištas“. Taip XIX amžiuje dienoraštyje įrašė Vilniaus universiteto profesorius J. Frankas.“²

A. Ambrulevičiūtė darbe išskėlė klausimus, kuriuos pabandė iširti. Kodėl lietuviškose gubernijose, esant palankioms geografinėms ir infrastruktūrinėms sąlygoms prekybos verslui vystytis (pasienis ir jo teikiama galimybė prekiauti užsienio rinkose, vidaus vandens keliai, geležinkelio tinklas), dominavo smulkioji ir vidutinė mažmeninė prekyba? Kaip smulkiosios mažmeninės prekybos augimas koreliavo su bendra ekonomine krašto raida? Ar smulkiosios mažmeninės prekybos plėtrą galėjo skatinti fabrikinės gamybos vystymasis ir plataus vartojimo pramoninių prekių paklausos augimas? Kiek žydų prekybininkų dominavimas, pastebėtas lietuvių tautinio atgimimo lyderių ir atskleistas ne vieno istoriko darbuose, galėjo turėti poveikį verslo susisluoksniavimui pagal tautybes ir ar ir kiek kultūrinė patirtis bei tradicijos galėjo tapti kliūtimi kitoms etninėms grupėms įsitraukti į prekybinę veiklą. Iš čia kyla dar vienas klausimas, ar tokį veiklos pasidalijimą pagal etniškumą galima susieti su problema (ir tai neturi būti susieta vien su antisemitizmo problematika), kai žydų prekybininkai dominuodami prekyboje siekė neišsileisti į šią sferą ne žydų kilmės gyventojų.

Viena įdomiausių darbo dalių analizuoja nelegalaus verslo santykius – prekybos įstatų nesilaikymą, mokesčių vengimą ir organizuotos kontrabandos plitimą pasienyje³, tarsi antrindama Marco Blocho minčiai, išsakytai *Apologie pour l'histoire*, apie istoriko ir istorinių tyrimų santykį su dabartimi. Ir šiandien Lietuvos pasienyje vykstantys nelegalios ekonominės veiklos procesai, prekių judėjimo kryptys, kovos su kontrabanda formos ir pasienyje susiformavęs gyvenimo būdas stebėtinai primena XIX amžiaus istorinę patirtį.

A. Ambrulevičiūtė disertacijoje apžvelgė knygų kontrabandos (knygnešystės) komercinius aspektus, polemizuodama su lietuviškoje istoriografijoje įsigalėjusia knygnešytės, kaip patriotinio-tautinio anticarinės pasipriešinimo formos, koncepcija. Autorė darbe aptarė įdomų istoriografinį klausimą, ar/kiek stipri žydų konkurencija prekyboje galėjo nulemti lietuvių įsitraukimą į nelegalų kontrabandos verslą.

Atižvelgusi į disertacijos kokybę, oponentų atsiliepimus ir autorės atsakymus į gynimo proceso metu išsakytas pastabas, gynimo taryba vienbalsiai nutarė suteikti Aelitai Ambrulevičiūtei humanitarinių mokslų srities daktaro vardą.

² AMBRULEVIČIŪTĖ, A. *Mažmeninė prekyba Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijoje 1861–1914 metais (tinklas, plėtra, modernėjimas)*. Daktaro disertacija, Klaipėda, 2010, p. 67.

³ Ibid., p. 82–94.

PERGALĖS KARE ATMINIMAS: TARP AUTENTIŠKO IŠGYVENIMO IR IDEOLOGINĖS PANAUDOS

Vasilijus Safronovas

2010 m. gegužės 27–29 d. Rusijos valstybiniame Imanuelio Kanto universitete (Kaliningradas) vyko trišalis mokslinis seminaras „Pergalė prieš fašizmą Kaliningrado srities, Varmijos-Mozūrijos vaivadijos ir Klaipėdos krašto gyventojų atmintyje“. Pastaraisiais metais tai jau trečiasis seminaras, organizuojamas bendradarbiaujant Olsztyno (Rytinių tyrimų centras prie Wojciecho Kętrzyńskiego vardo mokslinių tyrimų instituto), Kaliningrado (Rusijos valstybinis Imanuelio Kanto universitetas) ir Klaipėdos (BRIAI, Istorijos katedra) istorikams. Pirmas tokio pobūdžio renginys Klaipėdoje įvyko 2009 m. balandį, antrasis Olsztyne – 2009 m. spalį.¹

Trečiojo seminaro objektu jį organizavę Kaliningrado istorikai pavertė Antrojo pasaulinio karo simbolių ir siužetų (ypač pergalės simbolio) raišką viešojoje erdvėje, viešajame atminime bei privačiuose atsiminimuose. Imanuelio Kanto universiteto Istorijos fakulteto dekanas doc. Valerijus Galcovas prasarė, kad seminaro temą Rusijos kolegės parinko atsižvelgdami į šiemet minimą pergalės kare 65-metį. Toks pasirinkimas nestebina: juk su Antruoju pasauliniu karu susiję simboliai ir siužetai tebevaidina centrinį vaidmenį daugelio Europos šalių atminimo kultūrose. Prof. habil. dr. Mieczysławas Jackiewiczus, Rytinių tyrimų centro prie W. Kętrzyńskiego instituto veiklos programos koordinatorius, pažymėjo, kad apie pergalę kare tebėra aktualu kalbėti, kadangi jaunoji karta nežino, kas yra karas būtent todėl, kad buvo pasiekta pergalė. Tuo aktualesnė ši tema Rusijoje, kurioje „Didysis tėvynės karas“ ir jame pasiekta pergalė apskritai yra pagrindinis, visą Rusiją telkiantis, tapatybės elementas.

Renginio metu buvo pristatyta vienuolika pranešimų, kuriuose karo ir pergalės patyrimo traktavimas bei vaidmuo buvo aptartas keliais aspektais. Kalbėta apie karo ir pergalės simbolių panaudojimą politiniais ir tapatybių darybos tikslais, šių reiškinių dokumentinį ir istoriografinį pažinimą, atspindžius persikėlėlių į Rytų Prūsiją atsiminimuose ir karo metų poezijoje.

Pirmasis pranešėjas doc. Valerijus Galcovas uždavė kritišką viso seminaro toną apžvelgdamas karo ir pergalės atminimą dabartinės Rusijos sociokultūrinėje erdvėje. Pranešėjo teiginiai, kad Rusijoje dominuoja herojinis, Leonido Brežnevo laikais suformuotas, naratyvas apie karą, užtemdantis autentišką karo patyrimą; kad prezidento Vladimiro Putino valdymo metais skaičius žmonių, 1945 m. pergale besididžiuojančių labiausiai iš visų XX a. Rusijos istorijos įvykių, tik išaugo; kad Rusijoje vyraujantis „Didžiojo tėvynės karo“ naratyvas yra menkai įpintas į bendrą Antrojo pasaulinio karo kontekstą („nepatogūs“ karo įvykiai neišsąmoninti; daug kas mano, kad SSRS viena būtų galėjusi laimėti karą), iš esmės nėra nauji. Visgi tai, kad šie teiginiai pasigirdo Kaliningrade iš Rusijos istoriko lūpų, ko gero, aiškiai liudija, kad Rusijoje, panašiai kaip ir Lietuvoje, atskirtis tarp to, kas nuolat transliuojama su medijų pagalba viešojoje erdvėje, ir to, apie ką mąstoma akademinėje bendruomenėje, irgi plečiasi.

Iš dekanų žodį perėmęs prof. habil. dr. Mieczysławas Jackiewiczus pasakojo apie tai, kiek daug karo potyrių išgyveno viena gyventojų grupė – rytinių Lenkijos teritorijų, kurias 1939 m. rugsėjį okupavo Sovietų Sąjunga, gyventojai: 1940 m. pradžioje jie išgyveno stalinines deporta-

¹ Apie du pirmuosius seminarus plačiau žr.: *Antrojo pasaulinio karo pabaiga Rytų Prūsijoje: faktai ir istorinės išvalgos* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XVIII). Sud. A. L. ARBUŠAUSKAITĖ. Klaipėda, 2009, p. 343–344.

cijas, 1941 m. ir 1944 m. dukart patyrė fronto perėjimą, galiausiai stebėjo ar išitraukė į sovietinių partizanų **Armia Krajowa** veiklą, išgyveno sovietinius „valymus“ ir pagaliau 1944–1945 m. sandūroje „repatrijavo“ į Lenkijos naujai įgytas buvusias Rytų Prūsijos pietines žemes. Toks siužetinės linijos pokrypis seminare, viena vertus, darsyk parodė, kad dėl vienokių ar kitokių priežasčių nevartojant adekvačių terminų, mokslinis dialogas dažnai apsunksta (pagrindinė abiejų pranešėjų teorinė kategorija buvo „istorinė atmintis“, tačiau V. Galcovas kalbėjo apie ją kaip apie viešojoje erdvėje formuojamą reiškinių, o M. Jackiewiczus vartojo šią sąvoką konkrečios gyventojų grupės atsiminimams įvardyti). Antra vertus, šis doc. V. Galcovo ir prof. M. Jackiewicziaus pranešimuose išryškėjęs kontrastas gerai atskleidė esminį skirtumą tarp autentiškais karo išgyvenimais pagrįstų prisiminimų ir to, kuo jie virsta naudojami propagandiniais ir tapatybių palaikymo tikslais.

Galima sakyti, kad šis kontrastas nubrėžė tam tikrus interpretacijos rėmus, į kuriuos įsikomponavo daugelis kitų pranešimų. Apie karo siužetų, pergalės simbolio panaudojimą propagandiniais, tapatybių darybos tikslais savo pranešimuose kalbėjo Klaipėdos universiteto Istorijos katedros vedėjas doc. dr. Vygantas Vareikis ir doktorantas Vasilijus Safronovas. V. Vareikis iš keturių etiudų sukonstruotame pranešime pristatė platų klausimų, susijusių su Klaipėda ir Antruoju pasauliniu karu, spektrą, užbaigdamas išvalgomis apie tai, ką reiškia pergalė ir Klaipėdos išvadavimo minėjimai dabartinei Klaipėdos rusakalbių bendruomenei. V. Safronovas koncentravosi į 1945 m. sausio 28 d. „Klaipėdos išvadavimo“ siužeto vaidmenį sovietmečiu formuojant Klaipėdos miestiečių tapatybę. Šį siužetą pranešėjas apibūdino kaip tarybinę tapatybės ideologiją palaikiusį kilmės mitą (dabarties kilmę stereotipiškai paaiškinantį sakralinį pasakojimą), sykiu atkreipdamas dėmesį į sovietmečiu Klaipėdoje egzistavusias alternatyvas, su kuriomis minėtoji tapatybės ideologija galiausiai turėjo konkuruoti.

Seminarui baigiantis, švytuoklė vėl pakrypo autentiškais potyriais grįstų karo atsiminimų link. Apie juos kalbėjo Rytinių tyrimų centro (Olsztynas) mokslo darbuotojas Tadeusz Baryła, kuris lenkiškai aiškino, kaip karas ir taika atsispindi Lenkijai priklausančios Rytų Prūsijos dalies gyventojų atsiminimuose. Po to panašios tematikos pranešimą, tik šįsyk skirtą Kaliningrado srities naujakuriams, pristatė Kaliningrado kolegos prof. dr. Jurijus Kostiašovas ir prof. dr. Andrejus Jarcevas. Iš nepaprastai turiningų Kaliningrado srities naujakurių atsiminimų, užfiksuotų per 1990–1991 m. vykusias mokslines ekspedicijas taikant žodinės istorijos metodiką², jie atrinko ir pristatė klausovams tai, kokius atsiminimus prieš du dešimtmečius Kaliningrado srities naujakuriai pateikė apie karą, nelaisvės ir okupacijų laikotarpį ir pergalę.

Teminei seminaro švytuoklei balansuojant tarp autentiška patirtimi grįstų gyventojų atsiminimų apie karą pristatymo ir kalbėjimo apie karo simbolių ir siužetų panaudą propagandiniais tikslais, šiuodu tematiniais laukais savitai sujungė Klaipėdos universiteto BRIAI vyriausiojo mokslo darbuotojo prof. dr. Rimanto Sliužinsko pranešimas, parengtas kartu su BRIAI vyresniąja mokslo darbuotoja doc. dr. Arūne Liucija Arbušauskaite. Keturi vaizdo įrašai, kuriuos pademonstravo ir vaizdžiai pakomentavo profesorius, galėjo leisti susirinkusiesiems susidaryti vaizdą apie tai, kiek autentiškų emocijų ir kiek ritualizacijos bei ideologizacijos esama Klaipėdoje kasmet vykstančiuo-

² Devyniolika tomų medžiagos, surinktos šių ekspedicijų metu, šiuo metu saugoma Kaliningrado srities istorijos ir meno muziejaus moksliniame archyve. Jos pagrindu parengtas leidinys pirma pasirodė Vokietijoje, po to Lenkijoje, Sankt Peterburge ir galiausiai buvo išleistas Kaliningrade. Plg. *Als Russe in Ostpreussen: sowjetische Umsiedler über ihren Neubeginn in Königsberg (Kaliningrad) nach 1945*. Hrsg. von E. MATTHES. Ostfildern, 1999; *Восточная Пруссия глазами советских переселенцев. Первые годы Калининградской области в воспоминаниях и документах*. Рук. авт. коллектива Ю. КОСТЯШОВ. 2-е изд., испр. и доп. Калининград, 2003.

se minėjimuose, skirtuose Pergalei Sovietų Sąjungos kare prieš Vokietiją (gegužės 9 d.) ir Klaipėdos „išvadavimui“ (sausio 28 d.).

Keturi likę pranešėjai kalbėjo apie karo veiksmų Rytų Prūsijoje dokumentinį ir istoriografinį pažinimą. Prof. dr. Gennadijus Kretininas apžvelgė 1945 m. sausio–gegužės mėnesiais vykusios Rytų Prūsijos karinės operacijos pažinimo istoriografijoje ir memuaristikoje formavimąsi po Antrojo pasaulinio karo. Visus Sovietų Sąjungoje pokariu pasirodžiusius tekstus, skirtus šiai operacijai, autorius sugrupavo į tris dalis: plačiajam vartojimui skirtą literatūrą, riboto prieinamumo literatūrą ir išlaptintą literatūrą. Kaip ir anksčiau šiomis temomis rašę autoriai, G. Kretininas irgi pastebėjo tendenciją – kuo siauresniam ratui buvo skiriami tekstai apie minėtą karinę operaciją, tuo jie buvo išsamesni ir analitiškesni.

Po profesoriaus kalbėjęs W. Kętrzyński vardo instituto (Olsztynas) mokslo darbuotojas dr. Marcinas Wakaras vardijo publikacijas, skirtas Antrajam pasauliniam karui, kurios nuo 1957 iki 1980 m. pasirodė Olsztynė leistame visuomeniniame-kultūriniame periodiniame leidinyje „Warmia i Mazury“. Lyginant karo įvykių pateikimą 7–8-uoju dešimtmečiais Lenkijoje ir Sovietų Sąjungoje, akivaizdu, kad Lenkijoje daugeliu klausimų buvo galima kalbėti gerokai laisviau. M. Wakaras tai atskleidė pateikęs kai kuriuos seminaro dalyvius nustebinusią informaciją apie tai, jog Olsztyno leidinyje „Warmia i Mazury“ jau sovietmečiu buvo rašoma apie kruizinio laivo „Wilhelm Gustloff“ tragediją: jį, gabenusį tūkstančius civilių, 1945 m. sausio 30 d. nuskandino SSRS povandeninis laivas S-13 (įdomi detalė: Kaliningrado centre 2001 m. liepos 28 d. Rusijos karinio jūrų laivyno iniciatyva buvo atidengtas paminklas S-13 vadui Aleksandrui Marinesko).

Kaliningrado srities valstybinio archyvo atstovė Varvara Jegorova pristatė negausius Antrojo pasaulinio karo istorijos šaltinius, saugomus Kaliningrado srities valstybinio archyvo fonduose. Anot pranešėjos, daugiausia tai – dokumentinė medžiaga iš asmeninių archyvų. Savitai į seminaro dalyvių būrį įsikomponavo ir Kaliningrado literatas Olegas Gluškinas, kuris aptarė Rytų Prūsijos karinės operacijos dalyvių karo metų ir vėlesnę kūrybą apie karą. Pasak literato, fronte sukurta poezija karo metais vaidino ypatingą vaidmenį, kadangi padėjo išgyventi raudonarmiečiams, kurie, skirtingai nei Vermachto kariai, neturėjo atostogų ir gyveno „purvini ir blusini“. O. Gluškinas teigė, kad pokario metais pasirodė karo dalyvių grožiniai kūriniai apie karą vertingi dėl juose atspindėtų tikroviškų išgyvenimų. Glaustą pasisakymą pranešėjas baigė pristatydamas kelias ištraukas iš Kaliningrade išleistų karo metų poezijos ir prozos rinkinių³.

Seminarą vainikavo diskusija, suteikusi galimybę detalčiau susipažinti su skirtumais ir panašumais to, kas buvo ir tebėra aktualu trijose šalyse, kalbant apie Antrąjį pasaulinį karą buvusioje Rytų Prūsijos teritorijoje. Kolegos kaliningradiečiai buvo pagirti už vykusiai parinktą temą, kuria visoms trims šalims atstovavę seminaro dalyviai turėjo ką pasakyti. Taip pat buvo aptartos tolesnio bendradarbiavimo galimybės, sutarta būsimų panašaus formato renginių tematiką orientuoti kultūros paveldo ir atminties reiškinį, susijusių su buvusiu Rytų Prūsijos regionu, pažinimo kryptimi. Seminaro dalyvių pranešimus jo iniciatoriai įsipareigojo publikuoti.

³ *Эхо войны: поэзия*. Калининград, 2005; ИВАНОВ, Ю. *Танцы в крематории: десять эпизодов кёнигсбергской жизни*: роман. Калининград, 2006.